
The Triumph of the Winter Queen

Elizabeth Stuart en traditionele vrouwenrollen binnen
haar politieke strategie, 1603 – 1642

Linda den Bol
S4723953
Bachelorscriptie
Begeleider: D.D.R. Raeymaekers
23 december 2018

Inhoudsopgave

Inleiding.....	03
Elizabeth de dochter, Elizabeth de zus.....	07
Elizabeth, de echtgenote, Elizabeth de weduwe.....	11
Elizabeth de moeder.....	14
Elizabeth de politica.....	18
Conclusie.....	22
Literatuurlijst.....	23
Gedrukte en overige bronnen.....	28
Illustratieverantwoording.....	28

*'It is not want of loue or forgettfullness that makes me write so seldome to you my misfortune hath brought me into so manie affaires as I haue little time left to write to my priuat friends, I think you woulde neuer haue thought that I shoulde become a states woman, which of all things I haue euer hated, but my infinite loss of my deare husband hath forced me to come that which I neuer hoped to be putt to [...] the contentment I had in this worlde was in him and it is dead with him, for the hope you were in to see me in England, I assure you as yet I see no likelihood of my going, but where soeuer I be will neuer be other then your constant assured friend Elizabeth.'*¹

Op 22 februari 1633 schreef Elizabeth Stuart deze brief aan een goede vriendin van in Engeland, Lady Broughton. Elizabeth's weduwschap viel haar niet alleen op persoonlijk gebied zwaar, maar kon ook ernstige politieke gevolgen met zich meebrengen. Er was namelijk een groot risico dat de dood van haar man ertoe zou leiden dat Elizabeth de erfgebieden die ze waren verloren niet meer terug zou krijgen. Met het aannemen van de koningskroon van Bohemen veertien jaar eerder hadden Elizabeth en haar man Frederik V van de Palts een domino-effect in gang gezet dat zou uitmonden in de Dertigjarige Oorlog. Nadat het koppel in 1620 uit Praag werd verjaagd door het Habsburgse leger, hadden de Spaanse troepen inmiddels de Palts bezet en waren ze genoodzaakt om in ballingschap te gaan in Den Haag, waar Elizabeth to 1661 zou verblijven. In de jaren na haar dood werd Elizabeth met haar dynastieke ambities vaak aangewezen als de oorzaak voor het aannemen van de kroon van Bohemen en de ellende die eruit voortvloeide. Een statement wat vaak wordt herhaald in de geschiedschrijving is dat Frederik het slachtoffer was geworden van Elizabeth's ambitie.² Mede door dit soort aannames werd Elizabeth's naam verbonden met termen als 'Winterkoningin' en 'Helena van Duitsland'. Deze reputatie is gebaseerd op literatuur en bronnen die *over* Elizabeth gingen, maar dankzij de publicatie van haar eigen brieven is duidelijk geworden dat dit beeld drastisch moet worden bijgesteld.³ Deze publicatie werd verzorgd door de Leidse historisch letterkundige Nadine Akkerman. Door Elizabeth's brieven te verzamelen, ontcijferen, vertalen en in een grote bundel te publiceren zijn we te weten gekomen dat Elizabeth verre van de spilzieke vrouw was waarvoor ze de afgelopen eeuwen is uitgemaakt. Ze was actief bezig met het herwinnen van de Palts voor haar kinderen en oefende een grote invloed uit op de Europese politiek om dat voor elkaar te krijgen. Maar hoe kreeg ze dit voor elkaar? Elizabeth blijkt een groot talent te hebben gehad voor het schrijven van brieven die tegelijkertijd vol stond met beleefdheden en toch een bepaalde wens bevatten, die vaak ook nog eens

¹ Brief 83, Elizabeth aan Lady Broughton, Den Haag, 22 februari 1633. Akkerman, N. *The Correspondence of Elizabeth Stuart, Queen of Bohemia Volume II (Oxford, 2011)* p. 169 – 170.

² Sypesteyn, C. A., *Het Hof van Boheme en het leven in Den Haag in de XVIIe eeuw* (Amsterdam, 1886) p. 2. Oman, C., *Elizabeth of Bohemia* (Londen, 1938). Akkerman, N., 'Elizabeth Stuart: Aanjaagster van de hofcultuur in Den Haag', *Geschiedenis Magazine* (2015) p. 32.

³ Akkerman, N., 'Brieven schrijven is politiek bedrijven: de correspondentie van Elizabeth Stuart, koningin van Bohemen', *Historica: Vrouwengeschiedenis* 31:2 (2009) p. 16.

vervuld werd door de ontvanger. De vraag is nu welke strategie gebruikte Elizabeth Stuart in haar correspondentie om haar politieke inmenging te legitimeren? In de komende hoofdstukken zal respectievelijk gekeken worden in hoeverre Elizabeth zichzelf neerzette als dochter, zus echtgenote, weduwe en moeder. Maar voordat we hier dieper op in kunnen gaan moeten we eerst Elizabeth's positie als vrouw en vorstin in de vroegmoderne tijd kunnen plaatsen.

Elizabeth's herwaardering is onderdeel van een grotere ontwikkeling binnen de geschiedschrijving waarin de rol van vrouwen in een nieuw licht wordt gezet. Met de opkomst van gendergeschiedenis bleek dat wanneer vrouwen op de voorgrond van onderzoek werden gezet er hele andere resultaten naar boven kwamen dan voorheen het geval was. Dit gebeurde ook binnen politieke geschiedenis waarin een hernieuwde historiografie ontstond over vorstinnen en hun machtsstrategieën. De eerste publicaties die vorstinnen beschreven gingen voornamelijk nog over de rol van de vorstin als vrouw, moeder en eventueel regentes. In 2002 verscheen de bundel *Queenship in Britain* onder redactie van Clarissa Campbell Orr. De Bundel focuste nog sterk op vrouwen in relatie tot hun man en welke aanvullende functie vorstinnen konden hebben, zelf werden ze nog niet neergezet als politieke actoren die in eigen naam konden handelen.⁴ In de jaren erop volgden steeds meer publicaties die langzaamaan lieten zien dat de vorstinnen wel degelijk een grote invloed uitoefenden op de Europese politiek.⁵ Deze ontwikkeling kan niet los worden gezien van een veranderend besef dat politiek een veel breder concept is dan voorheen is aangenomen. Vroegmoderne politiek werd tot voor kort uitsluitend onderzocht als 'hoge politiek', waar het gaat om beleid, diplomatie en ideologie. Wat in deze traditie vergeten wordt, zijn de culturele aspecten van politiek die een bepalende rol hebben gespeeld bij het tot stand brengen en vormen van het vroegmoderne politieke stelsel. Politiek bestond voor een groot deel uit informele en indirecte handelingen. Het uitwisselen van gunsten en cadeaus, het inzetten van familiebanden en relaties en het onderhouden van een netwerk om informatie uit te wisselen; het waren allen onderdelen die sturend waren in het politieke proces, en waarin vrouwen een leidende rol hadden.⁶ Deze politieke cultuur is niet te scheiden van zogenaamde 'hoge politiek' omdat de twee in de vroegmoderne tijd sterk in elkaar overliepen.⁷

Door deze verbreding van het concept politiek en de grotere belangstelling voor vorstinnen in de historiografie komt steeds meer naar voren dat vrouwen wel degelijk een plek hadden binnen het

⁴ Orr, C., *Queenship in Britain 1660 – 1837: Royal Patronage, Court Culture and Dynastic Politics* (New York, 2002).

⁵ Akkerman, N., Houben, B., *The Politics of Female Households* (Boston en Leiden, 2014), Fletcher, C., Matheson-Pollock, H., Paul, J., *Queenship and Counsel in Early Modern Europe* (Basingstoke, 2018).

⁶ Daybell, J., Norrhem, S., *Gender and Political Culture in Early Modern Europe* (Oxon en New York, 2017) p. 4.

⁷ Morton, A., 'Introduction: Politics, culture and queens consort', in: Morton, A., Watanabe-O'Kelly, H., *Queens Consort, Cultural Transfer and European Politics, c. 1500 – 1800* (Londen en New York, 2017) p. 2.

politieke bestel van de vroegmoderne tijd.⁸ Deze ontdekking kwam grotendeels tot stand dankzij het gebruik van correspondentie in het onderzoek, of beter gezegd; het anders lezen van deze correspondentie. Het stempel van 'egodocument' is voor het medium brief in de zeventiende eeuw slecht gekozen aangezien brieven, zeker uit hogere kringen, zelden persoonlijke documenten waren. Een brief was een cultureel product dat onderworpen was aan specifieke regels voor het opstellen, vouwen, bezegelen, afleveren, lezen en bewaren van brieven.⁹ Zeker binnen de hoge adel werd kinderen van jong af aan geleerd hoe ze meester konden worden in de kunst van het corresponderen.¹⁰ Brieven uit deze periode zijn dus geen afspiegelingen van wat iemand dacht en voelde, maar weloverwogen constructies om een boodschap zo gepast mogelijk over te brengen. Wanneer een vrouw goed was in het schrijven van brieven was ze in staat de daadwerkelijke machthebbers te beïnvloeden. Dit deden vrouwen voornamelijk door een zogenaamd eigen 'zelf' te creëren, gebaseerd op sociale status, gender, nationaliteit en religie, dat haar kon helpen in haar politieke taken.¹¹ Deze zelf sloot natuurlijk goed aan op de persoonlijkheid van de ontvanger van een brief. Een protestantse vorst zou een verzoek van een medeprotestant sneller inwilligen dan wanneer deze brief afkomstig was van een katholiek, de nadruk van de brief lag in dat geval vaak op geloof. Een katholiek zou in deze situatie geloof juist als onderwerp mijden. Vrouwen, zo schrijft James Daybell in meerdere publicaties, waren zich zeer bewust van wat acceptabel was en wat niet.¹² In de vroegmoderne tijd heerste er een sterk geloof dat vrouwen het zwakke geslacht waren en een inferieure intellectuele capaciteit zouden hebben. Deze vooroordelen werden niet tegengesproken door vrouwen die politiek geëngageerd waren, integendeel. Volgens Nadine Akkerman werden ze juist in stand gehouden door vrouwen zodat ze minder gewantrouwd werden vanwege hun onschuldige reputatie en konden hierdoor konden ze makkelijker als tussenpersoon dienen.¹³ Het wisselen tussen verschillende rollen was iets wat vrouwen in de vroegmoderne tijd veelvuldig deden. Door acceptabele rollen voor vrouwen zoals echtgenote,

⁸ Orr, C., *Queenship in Europe 1660-1815: The Role of the Consort* (Cambridge, 2004). Hoekstra, H., 'Macht, liefde en politiek', *Tijdschrift voor Genderstudies* 1 (2007) p. 4 – 9, Beemer, C., 'The Female Monarchy: A Rhetorical Strategy of Early Modern Rule', *Rhetoric Review* 30:3 (2011) 258-274, Morton, A., Watanabe-O'Kelly, H., *Queens Consort, Cultural Transfer and European Politics, c. 1500-1800* (Londen en New York, 2017).

⁹ Bastian, C., Dade, E., von Thiessen, H., Windler, C. (eds.), *Das Geschlecht der Diplomatie: Geschlechterrollen in den Aussenbeziehungen vom Spätmittelalter bis zum 20. Jahrhundert* (Keulen, 2014), Daybell, J., 'Writing Technologies and Early Modern Epistolary Communications', in: Malcolm Smuts, R. (ed.), *The Oxford Handbook of the Age of Shakespeare* (Oxford, 2016) 493 – 511.

¹⁰ Goldstone, N., *Daughters of the Winterqueen: Four remarkable sisters and the legacy of Mary, Queen of Scots* (Londen, 2018).

¹¹ Daybell, J., *Women letter-writers in Tudor England* (New York, 2006) p. 7.

¹² Daybell, J., 'Gender, Politics and Diplomacy: Women, News and Intelligence Networks in Elizabethan England', in: Adams, R., (ed.) *Diplomacy and Early Modern Culture* (2011) p. 101 – 119. Daybell, J., 'Gender, Writing Technologies and Early Modern Epistolary Communications', in: Malcolm Smuts, R., (ed.) *The Oxford Handbook of the Age of Shakespeare* (New York, 2016) p. 493 – 511.

¹³ Akkerman, N., 'The Postmistress, the Diplomat, and a Black Chamber?: Alexandrine of Taxis, Sir Balthazar Gerbier and the Power of Postal Control', in: Adams, R. (ed.), *Diplomacy and Early Modern Culture* (2011) p. 176.

moeder en weduwe in te zetten in hun voordeel waren vorstinnen en edelvrouwen in staat legitiem politieke aanspraak te maken op een vorm van autoriteit die op het eerste gezicht buiten hun bereik lag.¹⁴

In deze context zijn brieven van onschatbare waarde om deze meer informele, maar even belangrijke, invloed op de politiek in kaart te brengen. In correspondentie kan niet alleen gekeken worden naar de rollen die werden aangenomen door de schrijfster, maar ook aan wie het verzoek specifiek gericht was, met welk doel dit werd gedaan en hoe tussen deze rollen werd gewisseld wanneer dat nodig was. Dit maakt de casus van Elizabeth Stuart nog interessanter om beter te bekijken. Ze werd geboren als koningsdochter, werd keurvorstin, daarna koningin, om vervolgens de landen die bij deze titels hoorden kwijt te raken. Tijdens haar turbulente leven onderhield Elizabeth een rijke correspondentie met meerdere partijen die direct of indirect betrokken waren bij de Dertigjarige Oorlog en daarmee de Palts, het keurvorstendom dat ze wanhopig terug probeerde te winnen. Met behulp van haar correspondentie kan in kaart gebracht worden hoe Elizabeth Stuart zichzelf representeerde in haar eigen brieven en op welke wijze ze specifieke vrouwelijke rollen gebruikte om haar politieke activiteiten te legitimeren. In een tijdspanne van bijna een halve eeuw, van 1603 tot 1642, schreef Elizabeth honderden brieven die een inkijk geven in haar leven en politieke strategie.¹⁵ Door te onderzoeken wie Elizabeth schreef, met welk doel en hoe ze haar wensen verwoordde, zal worden gezocht naar een strategie die Elizabeth toepaste om via traditionele vrouwelijke rollen alsnog politieke invloed uit te oefenen. Vervolgens zal ook nog in worden gegaan op Elizabeth's politieke strategie om de rollen te plaatsen binnen een groter kader. Paste Elizabeth Stuart een gendergestuurde zelfrepresentatie toe in haar correspondentie en was haar politieke activiteit gebruikelijk voor de zeventiende eeuw?

¹⁴ Crawford, K., 'Catherine de Médicis and the Performance of Political Motherhood', *Sixteenth Century Journal* 31:3 (2000) p. 643 – 673. Gleadle, K., Richardson, S., 'Well-Neighbourhood Houses: The Political Networks of Elite Women', in: Gleadle, K., Richardson, S., *Women in British Politics 1760 – 1860: The Power of the Petticoat* (Basingstoke, 2000). Chalus, E., *Elite Women in English Political life c. 1754 – 1790* (New York, 2005). Daybell, J., Norrhem, S., *Gender and Political Culture in Early Modern Europe, 1400 – 1800* (New York, 2017).

¹⁵ Akkerman, N., *The Correspondence of Elizabeth Stuart: Queen of Bohemia Volume I 1603 – 1631* (New York, 2015) en Akkerman, N., *The Correspondence of Elizabeth Stuart: Queen of Bohemia Volume II 1632 -1642* (New York, 2011).

Elizabeth de dochter, Elizabeth de zus

Elizabeth's meeste contacten kwamen uit Groot-Brittannië, waar ze was geboren en opgevoed. Het verhaal begint dan ook bij Elizabeth's vroegste jaren, haar leven als Engelse prinses en hoe ze zichzelf verhiel tot haar vader en jongere broer die allebei koning van Engeland, Schotland en Ierland waren. Prinses Elizabeth werd geboren op 19 augustus 1596 in Dunfermline Palace, vlakbij Edinburgh. Ze was de oudste dochter van James VI van Schotland en Anna van Denemarken, en wat later zou blijken, ook de enige. Ze groeide op in Linlithgow Palace in Schotland onder de zorg van haar voogden Lord en Lady Livingston. Het opgroeien buiten de zorg van de ouders was een langlopende Schotse traditie voor koningskinderen, maar het was op het Europese vasteland ongebruikelijk om dochters en moeders van elkaar te scheiden.¹⁶ Voor James was het niet meer dan vanzelfsprekend om zonder ouders op te groeien. Zijn vader, Henry Darnley, was vermoord toen hij nog geen jaar oud was en zijn moeder Mary, Queen of Scots, kende hij alleen maar uit brieven. Mary op haar beurt groeide op in Frankrijk, ook buiten de zorg van haar moeder. Gescheiden worden van je ouders op jonge leeftijd was dus een langlopende traditie van de Stuarts. Als familie waren ze hecht, maar het was voor Stuarts niet nodig elkaar in levende lijve te zien om familiebanden te onderhouden.

Zoals haar opvoeding betaamde, leerde Elizabeth al op jonge leeftijd de kunst van het brieveschrijven, die ze voornamelijk inzette om contact te leggen met haar vader James en oudste broer Henry, die al in 1612 overleed. De eerste gedateerde brieven stammen uit 1604, toen Elizabeth nog maar acht jaar oud was, en bevatten voornamelijk vriendelijkheden. Verreweg de meeste brieven schreef ze aan Henry met wie ze, ondanks de afstand tussen de twee, een zeer goede band had. Het was een relatie die ze nooit met haar jongere broertje Charles zou hebben. Tussen Elizabeth en James was de band iets formeler: hier lag de nadruk van de brieven op goodwill en wederzijdse trouw.¹⁷ De verwijzing die terug te vinden is aan het einde van brieven, 'your most humble servant', was een gebruikelijke manier om brieven onderling af te sluiten. Het was een teken dat het familiebelang altijd vooraan stond en er ten allen tijde gehandeld moest worden met het belang van de Stuarts op de eerste plek. Een les die de kinderen al jong kregen aangeleerd, aangezien de eerste brieven tussen Elizabeth en Henry deze verwijzing al bevatten. Het enige familielid die deze afsluiter niet toepaste was James zelf. Hij als pater familias belichaamde dit belang en als vorst zou hij zichzelf nooit de 'servant' van iemand noemen.

De aard van de brieven veranderde na Elizabeth's huwelijk, toen ze samen met Frederik een

¹⁶ Goldstone, N., *Daughters of the Winterqueen* (Londen, 2018) p. 13.

¹⁷ Brief 56, Elizabeth aan James I, locatie onbekend, eind 1610, Akkerman, N., *The Correspondence of Elizabeth Stuart, Queen of Bohemia volume I 1603 – 1631* (New York, 2015) p. 96 – 97.

rol ging vervullen binnen de Europese politiek als paltsgraaf en gravin. Vanaf dit moment was James niet alleen Elizabeth's vader, maar ook een politiek bondgenoot. Dit was hard nodig nadat keizer Ferdinand II het koppel de oorlog had verklaard voor het aannemen van de Boheemse koningskroon. Elizabeth vroeg haar vader meerdere malen om steun en beriep zich hiervoor op familiebanden. 'I beg your majesty most humbly to have a care for your son-in-law and me here and to help us in the war.'¹⁸ Het is niet vreemd dat Elizabeth's deze steun verwachtte; James beloofde keer op keer dat hij die ook zou geven. Zo schreef hij in juni 1616: 'Meanwhile console yourself, my dear daughter, that I will not fail to support and assist you on all occasions as much by my best counsels as otherwise; according as nature obliges one who cannot be other than you gracious father.'¹⁹ Helaas moest Elizabeth nog leren dat een 'ja' van koning James vaak 'nee' betekende. Met de val van Praag werd de situatie helemaal gevoelig en met pleidooien als 'there is only Your Majesty after God from whom we can expect help' probeerde een wanhopige Elizabeth ondersteuning en troepen uit Engeland te regelen.²⁰ Elizabeth deed in deze periode meerdere malen beroep op James' 'fatherly affection', maar ze schreef ook haar 'dearest brother' Charles om hun vader over te halen om actie te ondernemen.²¹ Hier bleef het niet bij; Elizabeth schreef ook aan haar vaders favoriete adviseurs om de koning in te laten zien dat de inname van de Palts diefstal was van de erfenis van zijn kinderen.²² Ook binnen deze context stond het belang van familiebanden en dynastieke continuïteit voorop. In de jaren na 1620 stuurde Elizabeth met regelmaat brieven aan James om hem te herinneren aan haar 'miserabele' situatie. Ondanks al haar inspanning bleef echte hulp uit. Elizabeth was slachtoffer geworden van haar eigen pleidooi, aangezien in James' ogen het ondersteunen van de oorlogsinspanning niet in het beste belang van de familie was.²³

Het lijkt erop dat Elizabeth dit ook in de gaten had want in de tweede helft van 1621 valt er een omslag te zien in de toon van haar brieven. Elizabeth schrijft James niet langer als dochter, maar als Engelse onderdaan. Elizabeth beroept zich niet langer op familiebanden en haar persoonlijke

¹⁸ Brief 161, Elizabeth aan James I, Praag, 27 januari 1620, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume I*, p. 215 – 216.

¹⁹ Brief 126, Elizabeth aan James I, Heidelberg of Schwabach, juni 1616, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume I*, p. 178 – 179.

²⁰ Brief 203, Elizabeth aan James I, Breslau, 23 november 1620, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume I* p. 279 – 280.

²¹ Brief 187, Elizabeth aan Charles, Praag, 25 september 1620, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume I*, p. 254 – 255. Brief 226, Elizabeth aan James I, Den Haag, 17 april 1621, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume I*, p. 307 – 308. Brief 230, Elizabeth aan James I, Den Haag, 11 juni 1621, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume I*, p. 312 – 313.

²² Brief 186, Elizabeth aan Buckingham, Praag, 25 september [1620], Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume I*, p. 254.

²³ James' politiek stond zijn gehele leven grotendeels in het teken van appeasement en hij wilde de relatie met Spanje en de Heilige Roomse keizer niet riskeren door Elizabeth te steunen, aangezien dit een directe oorlogsverklaring tegen Engeland met zich mee kon brengen.

‘schande’, maar ze beschrijft haar situatie als een belediging tegenover Engeland.²⁴ Na de dood van James in 1627 bleek al snel dat Charles zijn vaders besluiteloosheid en voorliefde voor pacificatie had geërfd. Elizabeth had inmiddels door dat het persoonlijk schrijven van haar broer de nieuwe koning net zo weinig zin had als destijds met haar vader. De correspondentie focuste zich sindsdien op het indirect beïnvloeden van de Engelse politiek door Charles’ favoriete adviseurs te schrijven en via hen Charles’ mening bij te sturen. Het ging om George Villiers; de hertog van Buckingham die ook al een favoriet was tijdens de heerschappij van koning James; Edward Conway, de bruggraaf van Conway en William Laud, de aartsbisschop van Canterbury. Elizabeth had daarnaast ook contacten met wie ze tijdelijk een correspondentie onderhield wanneer deze een positie hadden gekregen die hen dichter bij Charles bracht.²⁵ Dit was niet alleen een proces van afwachten; Elizabeth stuurde ook meerdere aanbevelingsbrieven om haar eigen vertrouwelingen op deze posities benoemd te krijgen.²⁶

Met deze adviseurs, die lager in rang stonden dan Elizabeth, kon ook veel directer gecorrespondeerd worden dan met James en Charles. Verzoeken aan haar vader en broer waren algemene smeekbedes verhuuld in complimenten terwijl Elizabeth aan Buckingham, Conway en Laud directe aanwijzingen stuurde. Deze splitsing toont zich ook in Elizabeth’s afwijzing om na de dood van Frederik terug te keren naar Engeland. Aan Charles schrijft ze dat ze niet terug kan naar Engeland omdat de Duitse gebieden een lange rouwperiode kenden en haar vertrek gezien kon worden als onrespectvol. Ze moest haar eigen voorkeuren aan de kant zetten voor het welzijn van haar kinderen.²⁷ Aan haar eigen vertrouweling Thomas Roe schreef ze echter: ‘Enough of this which doth not hasten me to see England as long as they raigne, other reasons cannot be written.’²⁸ Met ‘they’ doelde Elizabeth op de Engelse raadgevers die een inzamelingsfonds voor de herovering van de Palts hadden gedwarsboomd. Ze zou nog tot 1661 in Den Haag blijven, aangezien Elizabeth zich hier vrijer kon voortbewegen dan onder de priemende ogen van Charles en zijn regering. Elizabeth schreef alleen nog maar naar Charles als het echt niet anders kon, bijvoorbeeld voor aanbevelingsbrieven, maar op politiek vlak regelde ze vrijwel alles via haar Engelse netwerk.

²⁴ Brief 235, Elizabeth aan James I, Den Haag, 8 augustus 1621, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume I*, p. 317 – 318.

²⁵ Een voorbeeld hiervan is de markies van Hamilton. Elizabeth schreef hem vanaf 1633 veel vaker dan voorheen. Deze toename hangt samen met Hamilton’s benoeming tot de Privy Counsel. Andere namen zijn Sir Henry Vane, Thomas Howard, Earl of Arundel en James Ley, Earl of Marlborough.

²⁶ Brief 325, Elizabeth aan Conway, Den Haag, 7 juni 1624, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume I*, p. 467 – 468. Brief 378, Elizabeth aan Charles I, Den Haag, 17 juni 1625, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume I*, p. 541 – 542. Brief 405, Elizabeth aan Charles I, Den Haag, 14 april 1626, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume I*, p. 581 – 582.

²⁷ Brief 71, Elizabeth aan Charles I, Den Haag, 24 december 1632, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II 1632 – 1642* (2011) p. 151 – 152.

²⁸ Brief 106, Elizabeth aan Roe, Den Haag, 8 september 1633, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 201 – 202.

De relaties die Elizabeth onderhield met haar eigen dynastieke familie, de Stuarts, passen voor een groot deel binnen het stelsel van gebruiken die worden gelinkt aan vroegmoderne adellijke families.²⁹ De pater familias, belichaamd door James en later door Charles, was de spil van de familie en zijn wil was wet. Dit betekende ook dat het de taak was van de koning om het familiebelang te behartigen. En dit familiebelang was precies wat Elizabeth in haar brieven probeerde te benadrukken; eerst aan de hand van haar positie als dochter van James, later als dochter van Engeland. Het was toegestaan om wensen over te brengen, maar Elizabeth moest er rekening mee houden haar vader en broer nooit in diskrediet te brengen of te beledigen, want binnen de vorstelijke hiërarchie was dat zelfs voor Elizabeth riskant. Haar rang als koningsdochter gaf haar dan niet de status om de koning zelf aan te sturen, maar was wel hoog genoeg om iedereen in zijn nabije omgeving te kunnen beïnvloeden. Deze vorm nam haar correspondentie dan ook voornamelijk aan tijdens de regering van Charles. Het was veel effectiever en veiliger om haar wensen indirect via vertrouwde adviseurs aan Charles te laten weten dan ze persoonlijk te stellen, met het risico dat haar boodschap als grensoverschrijdend werd ervaren.³⁰ Binnen deze correspondentie kon Elizabeth vrijer en meer direct schrijven en haar mening werd ook vaak overgenomen door haar netwerk, iets wat binnen haar eigen familie nauwelijks voorkwam. Als ze naar Charles schreef, was dat als behulp- en gehoorzame zus.

²⁹ Geevers, L., Marini, M., *Aristocracy, Dynasty and Identity in Early Modern Europe, 1520 – 1700* (Farnham, 2015).

³⁰ Wat inderdaad ook een keer was gebeurd: Brief 584, Elizabeth aan Dorchester, Den Haag, 6 december 1631, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume I* (2015) p. 858 – 860.

Elizabeth de echtgenote, Elizabeth de weduwe

Als de enige dochter van de Engelse koning was Elizabeth een gewilde kandidate op de Europese huwelijksmarkt. Na jaren onderhandelen viel de keuze op Frederik V van de Palts, die een paar jaar eerder zijn vader was opgevolgd als keurvorst. James ging ervan uit dat een huwelijk met de keurvorst ervoor zou zorgen dat de protestanten op het continent tevreden gesteld zouden zijn en een religieuze oorlog afgewend kon worden, aangezien hij een katholiek huwelijk plande voor zijn zoon Henry.³¹ Het huwelijk vond plaats in 1613 en al snel zou blijken dat een huwelijk tussen een koningsdochter en een keurvorst moeilijkheden met zich mee bracht. Elizabeth's status zorgde ervoor dat ze hoger in rang stond dan alle graven en hertogen van de Duitse gebieden, iets wat niet in goede aarde viel. Zo moest ook Frederiks moeder, Louise Juliana, haar positie afstaan aan haar schoondochter. Ieder bezoek en ieder banket zorgde voor hiërarchische problemen, maar het symbolische probleem dat een vrouw boven haar echtgenoot stond speelde een rol.³² Het was ook om deze reden dat Elizabeth geloofde dat haar huwelijk voorbestemd was voor meer. De positie van koning en koningin van Bohemen kwam niet uit de lucht vallen, er werd al jaren gespeculeerd dat Ferdinand II niet gekozen zou worden door de Boheemse protestanten als hun koning. Het koningschap zou de status van Frederik verhogen en deze problemen verhelpen en daarnaast Elizabeth toegang geven tot een leven waar ze voorbestemd voor was; dat als koningin en niet als paltsgravin. Zeker omdat voor Henry's dood haar vader hier meerdere malen op had gehint. Het aannemen van de kroon was voor Frederik en Elizabeth niet meer dan een logische zet. Welke rol speelde Elizabeth's huwelijk binnen haar correspondentie?

Het huwelijk tussen Frederik en Elizabeth was heel gelukkig. Dit blijkt uit de toon van de brieven die gestuurd werden als ze door omstandigheden van elkaar gescheiden waren. De brieven waren talrijk en de inhoud ging over de laatste politieke ontwikkelingen, roddels en andere nieuwtjes.³³ Frederik bracht veel tijd door aan het front, nieuws dat hij daar hoorde schreef hij aan Elizabeth zodat zij op haar beurt de juiste mensen kon schrijven voor eventuele ondersteuning. In Elizabeth's brieven werd daarentegen weinig naar Frederik verwezen. Aan meer bevriende ontvangers deelde ze van tijd tot tijd mee waar 'the king her deare housband' zich bevond en of hij bezig was met politieke zaken, maar verder blijft het opvallend stil rond Frederik. Men zou verwachten dat een brief geschreven namens Frederik meer teweeg zou brengen dan een brief van Elizabeth, aangezien hij de rechtelijke erfgenaam van de Palts was en ook nog eens een hogere rang had als koning van Bohemen.

³¹ Akkerman, N., 'Semper Eadem: Elizabeth Stuart and the Legacy of Queen Elizabeth I', in: Smart, S., Wade, M., *The Palantine Wedding of 1613* (2013) p. 148.

³² Goldstone, N., *Daughters of the Winterqueen*, p. 54 – 55.

³³ Gebaseerd op een selectie van 22 brieven. Het is een eenzijdige correspondentie; De meeste brieven van Elizabeth aan Frederik zijn verloren gegaan.

Desondanks schreef Elizabeth altijd verzoeken uit haar eigen naam en niet namens Frederik, op beleefdheden na werd hij in haar correspondentie nauwelijks genoemd. Dit gold niet alleen voor brieven aan haar eigen vertrouwde netwerk, maar ook als er verzoeken uitgingen naar mensen met wie Elizabeth minder vertrouwd was, zoals Isabella van Spanje, de koning en koningin van Hongarije, koning Lodewijk XIII en Maria De'Medici.³⁴ In naam zou een koning en man meer gedaan kunnen krijgen dan een vrouw, maar uit verschillende brieven blijkt vaak het tegendeel. Een brief van een vrouw werd vaker gezien als een pleidooi namens de familie en niet als dat van een individu. Daarnaast wekten brieven van vrouwen minder wantrouwen omdat de inhoud vaak niet gezien werd als politiek relevant.³⁵ Elizabeth kon de vorsten beter benaderen aangezien vrouwen minder gezien werden als personen die uit eigenbelang handelden dan mannen. Een subtiele hint in de goede richting zou vanuit vrouwelijke kant beter vallen. Elizabeth's verzoek was dan ook van een vrouw in nood die aanspraak deed op de goedheid van de ontvangers, een strategie die Frederik niet kon gebruiken.³⁶ Wanneer Elizabeth op deze manier brieven schreef, deed ze dat als vrouw en niet als echtgenote.

Elizabeth's rol als echtgenote komt pas duidelijk naar voren als die rol eigenlijk al voorbij is. Geheel onverwacht stierf Frederik in november 1632 aan de pest. Elizabeth was zo kapot van het nieuws dat ze acht dagen achtereen op bed was gebleven. 'Not being able to do otherwise, for you may imagine my grief for such a loss, which I shall grieve for as long as I live.'³⁷ Ondanks haar verdriet was het voor Elizabeth duidelijk dat ze actie moest ondernemen aangezien het overlijden van Frederik ertoe kon leiden dat de teruggave van de Palts een vergeten zaak zou worden. In de maanden erop schreef Elizabeth rouwbrieven aan de belangrijkste personen in haar netwerk die iets konden betekenen in een teruggave van de Palts aan haar kinderen. De keurvorst van Brandenburg, de hertog en hertogin van Hostein-Gottorp, de hertog van Mecklenburg-Güstrow en de landgraaf van Hessen-Kassel ontvingen allemaal een brief geschreven met zwarte inkt, dichtgemaakt met zwarte wax en omgeven met een zwart lint.³⁸ Het was een manier om haar weduwschap extra te belichten en een tactiek die Elizabeth voor lange tijd zou toepassen. Het was een slachtofferrol die Elizabeth niet op

³⁴ Brief 120, Elizabeth aan Lodewijk XIII, ergens in de Palts, 28 december 1615, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume I*, p. 169 – 170. Brief 122, Elizabeth aan Maria de'Medici, Heidelberg, 28 december 1615, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume I*, p. 170 – 171. Brief 250, Elizabeth aan Isabella Clara Eugenia, Den Haag, 1 februari 1622, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume I*, p. 344. Brief 237, Elizabeth aan de koning van Hongarije, Den Haag, 22 april 1636, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 410 – 411. Brief 238, Elizabeth aan de koningin van Hongarije, Den Haag, 22 april 1636, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 411 – 412.

³⁵ Daybell, J., 'Gender, Writing Technologies and Early Modern Epistolary Communications', in: Malcolm Smuts, R. (ed.) *The Oxford Handbook of the Age of Shakespeare* (New York, 2016).

³⁶ Larson, K. R., 'Introduction. Beyond the Humanist Dialogue: The Textual Conversations of Early Modern Women', in: Larson, K. R., *Early Modern Women in Conversation* (Hampshire, 2011) p. 15.

³⁷ Brief 89, Elizabeth aan Roe, Den Haag, 22 april 1633, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 176 – 178.

³⁸ Akkerman N. 'Opening up the Winter Queen's Cabinet: The Correspondence of Elizabeth Stuart, Queen of Bohemia' (2012) [podcast].

zichzelf betrok; het waren de kinderen die het onderwerp van medelijden waren die mensen moest aanzetten tot actie: 'I know you will still continue to doe all you can for me, and fort hos vnfortunat children that my deare housband left me, whose memorie I hope you will ever loue.'³⁹ Deze rol van weduwe zou Elizabeth niet meer loslaten, ook al werd er in latere correspondentie niet veel meer naar verwezen. Het weduwschap was een sluimerende ondertoon; het was vooral het zwarte zegel van de brief dat de lezer moest herinneren aan haar weduwschap en niet de inhoud.

Elizabeth's rol als echtgenote en als weduwe lijken op het eerste gezicht niet veel op elkaar, maar worden gemotiveerd door dezelfde strategie; namelijk als vrouwelijke bemiddelaar. Als vrouw kon Elizabeth zich meer permitteren op het gebied van hulp vragen. Dit had voornamelijk te maken met de eigenschappen die in de vroegmoderne tijd verbonden werden met vrouwelijkheid: zorgzaamheid, liefvalligheid, tolerantie en eerbied.⁴⁰ Elizabeth exploiteerde deze eigenschappen in haar correspondentie om zo een beroep te kunnen doen op de christelijkheid en nobele inborst van de personen aan wie ze schreef. Dit betekende ook dat Elizabeth op moest letten dat ze niet veel van de door haar opgelegde norm zou gaan afwijken. Toen Elizabeth een nieuwe oorlog voorstelde om de Palts te herwinnen moest ze deze uitspraak dan ook goed verantwoorden: 'I confess as a woman and a Christian I shoulde rather desire it by peace, but I have liuved so long amongst soldiers and wars as it makes one to me as easie as the other, and as familiar, espetiallie when I remember neuer to haue read in the Chronicles of my ancestours that anie king of England gott anie good by treaties but most commonlie lost by them.'⁴¹ Oorlog voeren was een onvrouwelijke wens, maar door haar voorstel te verantwoorden vanuit dynastieke loyaliteit, kon Elizabeth hier toch mee weggkomen.

³⁹ Brief 130, Elizabeth aan Hamilton, Den Haag, 17 november 1633, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 239 – 240.

⁴⁰ Worell, J., *Encyclopedia of Women and Gender volume I: Sex Similarities and Differences and the Impact of Society on Gender* (San Diego, 2001).

⁴¹ Brief 270, Elizabeth aan Laud, Den Haag, 6 augustus 1636, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 492 – 494.

Elizabeth de moeder

In 1636, vier jaar na de dood van Frederik, liet Elizabeth een familieportret maken door de Haagse hofschilder Gerrit van Honthorst. Het schilderij omvat het hele gezin, ook de overleden Frederik, Frederik Hendrik en de jong gestorven John Philip en Charlotte die worden afgebeeld als engelen. Het schilderij had ook een andere functie dan alleen als familieportret. Het was een passende mix tussen koninklijke militaire en politieke kracht en een weergave van eenheid binnen een liefhebbende familie; een ideaalbeeld om aan de buitenwereld te laten zien.⁴² Rupert, Karl Ludwig en Maurice zitten te paard, twee als soldaat en de troonopvolger in regale kleding. Het was een belofte dat ze de Palts zouden heroveren. Het schilderij wist de machtsverhoudingen binnen de familie goed te weergeven. Het was Elizabeth die in de strijdswagen zat, trouw gevolgd door haar oudste zonen. Rond de tijd dat het schilderij werd gemaakt was Karl Ludwig al meerderjarig en in principe het hoofd van de familie, maar het was Elizabeth die de teugels van de strijdswagen in handen had en niet andersom. Deze situatie reflecteert ook goed de relatie tussen moeders en hun kinderen binnen dynastieke families. Moeders waren betrokken bij de educatie, sociale contacten, toekomst en representatie van de kinderen.⁴³ Dit was nodig om de continuïteit van de dynastie te kunnen waarborgen. De moederrol was dus van groot belang voor vorstinnen. Op welke manier kwam deze rol terug in de correspondentie van Elizabeth?

Zoals vorig hoofdstuk al naar voren is gekomen maakte Elizabeth van haar kinderen de echte slachtoffers van Frederiks overlijden. Dat is opvallend aangezien voor zijn overlijden de kinderen nauwelijks genoemd werden in Elizabeth's correspondentie. Vluchtig komt naar voren als Elizabeth lange tijd niet kon schrijven door bedrust en een bevalling, maar net als met Frederik het geval was zijn haar kinderen tot 1632 opvallend afwezig in Elizabeth's brieven. Zelfs de dood van hun oudste zoon in 1629 bracht niet meer met zich mee dan een aantal condoleancebrieven en het verzoek aan Engeland om Frederik Hendriks toelage over te laten gaan op de nieuwe opvolger Karl Ludwig.⁴⁴ Vanaf december 1632, een kleine maand na de dood van de keurvorst, lijkt deze gewoonte te veranderen. Zo schreef ze in dezelfde brief waarin ze Charles aanbod afwees om terug te keren naar Engeland dat ze er alles aan moest doen om haar kinderen binnen het keizerrijk te herstellen.⁴⁵ De landgraaf van

⁴² Schama, S., 'The Domestication of Majesty: Royal Family Portraiture, 1500 – 1850', *The Journal of Interdisciplinary History* 17:1 (1986) p. 157.

⁴³ Hoffman, M., *Raised to rule. Educating royalty at the court of the Spanish Habsburgs, 1601-1634* (Baton Rouge, 2011), Broomhall, S., Gent van, J., *Gender, power and identity in the early modern house of Orange-Nassau* (Londen, 2016), Murray, C., *Imaging Stuart family politics* (Londen, 2016), Coolidge, G., *The formation of the child in early modern Spain* (Farnham, 2016).

⁴⁴ Brief 495, Elizabeth aan Carlisle, Den Haag, 16 februari 1629, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume I*, p. 724 – 725.

⁴⁵ Brief 71, Elizabeth aan Charles I, Den Haag, 24 december 1632, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 151 – 152.

Hessen-Kassel kreeg ook een brief met daarin het verzoek het herwinnen van de Palts te ondersteunen: 'to restore my children to enjoyment of what is rightfully theirs by divine and human right. Their innocence is so manifest and their cause is so just.'⁴⁶ Hetzelfde argument werd ook gebruikt bij Axel Oxenstierna, de rijkskanselier van Gustavus Adolphus van Zweden.⁴⁷ Deze heren werden geschreven omdat zij in Elizabeth's ogen de twee meest voornaamste mensen waren die een leger op de been konden krijgen. Zweden was al een aantal jaar in Duitsland gebieden aan het veroveren op de Spanjaarden en Wilhelm V, de landgraaf, was een bondgenoot van de Zweedse koning die hem bij meerdere veldslagen had ondersteund. Ook in latere correspondentie gebruikte Elizabeth haar kinderen als motivatie om te vragen voor ondersteuning.⁴⁸ Dit heeft hoogstwaarschijnlijk te maken met de zuiverheid achter de motivatie van haar kinderen tegenover die van haarzelf. Het waren Frederik en Elizabeth die de keuze hadden gemaakt de kroon van Bohemen aan te nemen en de Palts achter te laten, een beslissing die ondanks de redenering erachter niet goed was gevallen onder verschillende mensen. Met de dood van Frederik kwamen de erfrechten te liggen bij hun kinderen en het verlies van de Palts was iets waar zij niets mee te maken hadden, de meeste kinderen moesten toen nog geboren worden. Door haar kinderen af te schilderen als de onschuldige slachtoffers van de situatie kon Elizabeth meer een beroep doen op de welwillendheid van andere vorsten. 'Those unfortunate children' waren Elizabeth's manier om makkelijker te communiceren dan wanneer ze verzoeken deed uit haar eigen naam.

Vermeldingen in brieven waren niet de enige manier waarop Elizabeth gebruik maakte van haar kinderen. Ze was ook zeer actief, net zoals de meeste moeders, om haar kinderen op de juiste posities te brengen die op de lange termijn voordelig konden uitpakken voor de Palts. Koninklijke moeders waren extreem ambitieus en deden alles om hun kinderen op de juiste posities te krijgen.⁴⁹ Zo stuurde Elizabeth Karl Ludwig en Rupert in 1633 naar het Engelse hof om kennis te maken met hun oom koning Charles. Dit was in ieder geval de officiële reden die Elizabeth had gegeven. In werkelijkheid, zo schreef Elizabeth aan een Engelse vertrouweling, hoopte ze dat haar zonen Charles goed zouden dienen omdat hun aanwezigheid bijdroeg aan de herinnering aan de Palts.⁵⁰ Elizabeth

⁴⁶ Brief 76, Elizabeth aan Wilhelm V, Den Haag, 19 januari 1633, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 160 – 161.

⁴⁷ Brief 77, Elizabeth aan Oxenstierna, Den Haag, 31 januari 1633, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 161 – 162.

⁴⁸ Brief 119, Elizabeth aan de keurvorst van Brandenburg, onbekend, 18 oktober 1633, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 220 – 221. Brief 121, Elizabeth aan de hertog van Holstein-Gottorp, Den Haag, 24 oktober 1633, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 222 – 223. Brief 130, Elizabeth aan Hamilton, Den Haag, 17 november 1633, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 239 – 240.

⁴⁹ Harris, C., *Raising Royalty: 1000 Years of Royal Parenting* (Toronto, 2017) p. 17.

⁵⁰ Brief 80, Elizabeth aan Arundel, Den Haag, 6 februari 1633, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 165 – 166.

wist dat Charles meer moeite had met het afwijzen van verzoeken die mensen deden in levende lijve dan wanneer datzelfde verzoek werd gedaan in een brief. Daarnaast zouden de charismatische Karl Ludwig en Rupert ervoor moeten zorgen dat ook aan het Engelse hof de oorlog om de Palts weer een actueel onderwerp van gesprek werd, want sinds het verlies dertien jaar eerder was het enthousiasme om te helpen in Engeland bekoeld geraakt. Daarnaast stuurde Elizabeth haar zoons al op jonge leeftijd mee met andere legers om op veldtochten te gaan. Haar redenering: ‘they cannot to soone learne to be a soldier.’⁵¹ De dochters werden minder vaak besproken, maar ook zij hadden hun taken binnen de familie. Het meest in het oog springende voorbeeld zijn de huwelijksonderhandelingen, of het gebrek eraan, tussen de oudste dochter Elizabeth en de koning van Polen. Moeder Elizabeth schrijft al in 1635 naar Thomas Roe over avances die de koning maakte naar haar dochter.⁵² Elizabeth had al toegegeven geen interesse te hebben in het aanzoek, aangezien ze niet van plan was haar dochter uit te huwelijken aan een katholieke vorst, maar een afwijzing stuurde ze niet aangezien de zogenaamde onderhandelingen ervoor zorgen dat de koning geen acties tegen hen zou uitvoeren. Deze situatie zou bijna drie jaar voortduren totdat de koning ervoor koos te trouwen met de dochter van de keizer.⁵³ Op deze manier had Elizabeth een potentiële vijand voor lange tijd onschadelijk gemaakt.

Voor koninklijke moeders was er altijd een spanning tussen wat het beste was voor de kinderen en wat het beste was voor de dynastie. Net zoals het geval was bij de Stuarts, kwam het familiebelang voor het belang van het individu te staan. De situatie die dit het meeste naar voren haalde was het moment dat zowel Karl Ludwig en Rupert gevangen werden genomen. Dit was niet alleen persoonlijk een pijnlijke situatie, maar ook voor de dynastie; de zoons waren de eerstvolgende opvolgers voor de titel keurvorst en hun verlies zou de doodsteek kunnen zijn voor het terugkrijgen van de Palts en de continuïteit van de dynastie. Karl Ludwig werd vastgehouden in Parijs omdat hij zonder toestemming van de koning door Frankrijk reisde en Rupert was door de keizer gevangengenomen na een veldslag in november 1638. De pogingen die Elizabeth deed om de twee vrij te krijgen weken nogal van elkaar af. Elizabeth probeerde in alle macht Karl Ludwig, de wettige keurvorst, vrij te krijgen en hiervoor schreef ze iedereen in haar netwerk die van enige betekenis kon zijn om dit voor elkaar te krijgen. Daarnaast schreef koning Charles een verontwaardigde brief naar Louis XIII over de arrestatie van zijn neefje.⁵⁴ Over Rupert was Elizabeth net zo bezorgd, alleen uitte dit zich net iets anders. Ze was niet

⁵¹ Brief 89, Elizabeth aan Roe, Den Haag, 22 april 1633, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 176 – 178.

⁵² Brief 203, Elizabeth aan Roe, Rhenen, 5 oktober 1635, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 354 – 355.

⁵³ Brief 254, Elizabeth aan Laud, Den Haag, 11 juni 1636, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 454 – 456. Brief 268, Elizabeth aan Roe, Den Haag, 24 juli 1636, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 484 – 485. Brief 359, Elizabeth aan Roe, Den Haag, 13 november 1637, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 644 – 646.

⁵⁴ Brief 502, Elizabeth aan Roe, Den Haag, 27 december 1639, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 867 – 869.

bezorgd om zijn leven, maar om zijn trouw aan de familie. Elizabeth vertrouwde toe aan Roe dat ze liever had dat Rupert was gedood op het slagveld dan dat hij nu gevangen was gezet, er was namelijk een groot risico dat hij zich zou bekeren om vrij te komen.⁵⁵ Dit zou niet alleen een schande voor de familie zijn, maar ook gevaarlijk voor Elizabeth's tactiek aangezien ze in haar correspondentie met Duitse vorsten sterk had ingezet op de Protestantse identiteit van de familie, iets waar volgend hoofdstuk nog uitgebreider op in zal worden gegaan. Uiteindelijk besloot Elizabeth dat Ruperts' enige optie om vrij te komen zelf ontsnappen was. Rupert wist uiteindelijk ook vrij te komen, maar niet zonder de keizer te beloven dat hij nooit meer tegen het keizerlijke leger zou vechten.⁵⁶ Toen Rupert vrij kwam was het voor Elizabeth ook belangrijk dat de eisen van de vrijlating eervol waren, niet zozeer of hij ooit nog wel vrij zou komen.⁵⁷ Dit wist Elizabeth ook treffend te verwoorden aan Roe: 'I have more sons and he is not even the oldest.'⁵⁸

Elizabeth's rol als moeder nam na de dood van Frederik een grote rol aan in haar correspondentie en politieke handelen. Dit is niet vreemd, aangezien de kinderen de toekomst van de dynastie waren met het wegvallen van haar man. De claim die haar kinderen konden leggen op de Palts was ook meer legitiem dan die van haarzelf; de kinderen hadden zich nooit uitgesproken tegen de keizer die de Palts bezette en waren ook volgens 'menselijke en goddelijke' wetten legitieme vorsten. Dit was een aspect waar Elizabeth in haar correspondentie na november 1632 veel op terug kwam. Door uit naam van Karl Ludwig en haar andere kinderen mensen te schrijven die de Palts eventueel te hulp konden schieten zette Elizabeth zichzelf neer als de bezorgde moeder die het beste wilde voor haar kinderen. Dit was niet alleen maar een façade binnen haar brieven; Elizabeth wilde oprecht het beste voor haar kinderen om de familie zo sterk mogelijk neer te kunnen zetten binnen de Europese politiek. Wanneer er een keuze gemaakt moest worden tussen de dynastie en de kinderen won de dynastie, de continuïteit van de familie en de teruggave van de Palts waren belangrijk dan het individu.

⁵⁵ Brief 412, Elizabeth aan Roe, Den Haag, 16 november 1638, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 726 – 727.

⁵⁶ Brief 491, Elizabeth aan Roe, Den Haag, 21 november 1639, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 849 – 851. Brief 493, Elizabeth aan Roe, Den Haag, 28 november 1639, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 853 – 854.

⁵⁷ Brief 591, Elizabeth aan Roe, Den Haag, 28 oktober 1641, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 1007 – 1008.

⁵⁸ Brief 596, Elizabeth aan Roe, Den Haag, 2 december 1641, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 1014 – 1016.

Elizabeth de politica

Om Elizabeth's vrouwelijke rollen goed te kunnen plaatsen is het van belang een overzicht te hebben van haar gehele politieke strategie. Elizabeth had een breed netwerk dat ze kon schrijven, maar verreweg de meeste brieven gingen naar eigen adviseurs die ze kon vertrouwen. Zoals al benoemd is in het eerste hoofdstuk schreef Elizabeth met regelmaat brieven naar Engeland om zo invloed uit te kunnen oefenen op de politiek van haar vader en broer. Al op jonge leeftijd schreef Elizabeth aanbevelingsbrieven naar Robert Cecil, first Earl of Salisbury en de belangrijkste minister van Engeland en naar Sir Julius Ceasar, privy counsellor. Door de jaren heen bleef ze een stabiele correspondentie houden met de belangrijkste spelers binnen het Engelse hof. Zo hield Francis Nethersole Elizabeth op de hoogte van alle ontwikkelingen binnen het parlement en ontving ze van haar netwerk benoemd in het eerste hoofdstuk updates van wat zich op het hof afspeelde. Daarnaast schreef Elizabeth met oude vriendinnen uit haar tijd in Engeland, maar die correspondentie verdween grotendeels toen Elizabeth samen met Frederik uit Bohemen vluchtte en ze haar aandacht moest focussen op brieven van een meer politieke aard. In Elizabeth's jaren in Heidelberg en Praag gaan verreweg de meeste brieven naar Engeland, dit veranderd echter na haar ballingschap. Elizabeth begon met het regelmatig schrijven van vorsten en adviseurs op het Europese vasteland, waarvan de meest frequente Christian IV van Denemarken, Gustavus Adolphus van Zweden en zijn adviseur Axel Oxenstierna en Wilhelm V de landgraaf van Hessen-Kassel waren. De persoon waar Elizabeth verreweg de meeste brieven naar schreef was de Engelse diplomaat Thomas Roe. Elizabeth vertrouwde Roe alles toe en besprak ook uitgebreid haar persoonlijke gedachtes en moeilijkheden met hem. Hij reisde ook veel namens Elizabeth en deed dit ook nog eens succesvol. In 1629 wist hij de vrede tussen Zweden en Polen te onderhandelen. Daarnaast deed hij ook mee aan vredesconferenties in Hamburg, Regensburg en Wenen om de belangen van de Palts te behartigen.⁵⁹

Roe was niet de enige die eropuit ging om Elizabeth's belangen persoonlijk te behartigen. Door de jaren heen wist Elizabeth meerdere adviseurs over te halen om naar een conferentie of vredesbespreking te gaan om haar partij daar te representeren. Zo ging Hamilton in 1635 naar het Schotse parlement om namens Elizabeth geld te krijgen voor de Palts. Zo een verzoek kon ze natuurlijk niet zomaar doen. Elizabeth was zeer genereus als het om aanbevelingsbrieven ging om mensen die haar hielpen aan een betere positie te helpen, aangezien ze inmiddels aanzienlijke schulden had was dit de beste betaling die ze kon bieden. Door de jaren heen schreef Elizabeth meer dan honderd van dit soort brieven. Maar niet alleen patronage was Elizabeth's manier om mensen tevreden te houden.

⁵⁹ Oxford Dictionary of National Biography: Sir Thomas Roe, <https://doi-org.ru.idm.oclc.org/10.1093/ref:odnb/23943> (geraadpleegd op 22 december 2018).

Als er een boodschapper een bepaalde kant op ging zorgde Elizabeth ervoor dat ze meerdere brieven had klaarliggen die ze kon meegeven voor mensen die in de buurt zaten. Sommige brieven waren maar een paar regels lang, maar zorgden ervoor dat de ontvangers wisten dat Elizabeth aan hen dacht en omgedraaid, dat ze ook aan Elizabeth moesten blijven denken.

De brieven bevatten vertrouwelijke informatie en om deze reden moesten er voorzorgsmaatregelen genomen worden om de inhoud van de brieven te beschermen. Elizabeth had voor haar correspondentie met Roe, Frederik, Sir Henry Vane, Balthazar Gerbier, Sir Richard Cave en Karl Ludwig een geheimschrift ontwikkeld om vertrouwelijke informatie veilig over te kunnen brengen.⁶⁰ Frederik en Vane bevonden zich op het front vaak in de buurt van het, in Elizabeth's ogen onbetrouwbare, Zweedse leger. Gerbier was haar agent aan het Brusselse hof en Cave in Londen.⁶¹ Dit was niet de enige methode die werd toegepast om de inhoud van de brieven veilig te houden. Bij specifiek gevoelige brieven stuurde Elizabeth een extra verzoek om de brief na het lezen te verbranden. Daarnaast werd belangrijke informatie door vertrouwde bodes ook mondeling overgebracht, zodat het nooit op papier hoefde komen te staan. Dat het goed is geweest dat Elizabeth zo voorzichtig was blijkt wel uit wat er in 1634 gebeurde; toen werd Nethersole beschuldigd van verraad en al Elizabeth's brieven aan hem werden toen in de Privy Council voorgelezen. Ook werden brieven ondergeschept en gekopieerd om aan geïnteresseerden door te kunnen geven, zo weten we inmiddels dat Elizabeth's brieven in handen zijn gekomen van de Venetiaanse Doge, het Zweedse leger en het posthuis van Antwerpen.⁶²

In de laatste hoofdstukken lag de nadruk op de vrouwelijke rollen die Elizabeth gebruikte in haar correspondentie, maar dat betekent niet dat dit de enige rollen waren die zie toepaste binnen haar politieke strategie. Zoals in het vorige hoofdstuk al kort werd benoemd gebruikte Elizabeth ook een religieus aspect om bij bepaalde ontvangers een gevoel van verbondenheid te creëren, met name de protestantse Duitse en Deense heren. Zo plaatste Elizabeth in een brief aan Oxenstierna een gewonnen veldslag compleet in religieuze context: 'I participate among the first in the satisfaction which derives from it for all those who embrace the common cause of the Evangelicals. But on the other side I learn that on account of that, those of the Catholic League take the opportunity to seek aid and support outside the Empire, and obtain neutrality, and by this means to rid themselves of the

⁶⁰ Akkerman, N., *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume I 1603 – 1631* (New York, 2015) p. 868.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Brief 223, Elizabeth aan een gravin in Engeland, Den Haag, april 1621, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume I*, p. 304 – 305. Brief 407, Elizabeth aan Roe, Den Haag, 12 oktober 1638, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 716 – 718. Akkerman, N., 'The Postmistress, the Diplomat, and a Black Chamber?: Alexandrine of Taxis, Sir Balthazar Gerbier and the Power of Postal Control', in: Adams, R. (ed.), *Diplomacy and Early Modern Culture* (2011) p. 182.

burden of war to roll it on to the Protestants.’⁶³ Het is niet vreemd dat Elizabeth koos voor een religieuze context, aangezien zowel Oxenstierna als zijzelf vrome protestanten waren en Elizabeth oprecht geloofde dat een eventuele winst of verlies de wil van God zou zijn. Deze protestantse rol wordt interessant wanneer meerdere brieven geschreven op dezelfde dag en met dezelfde boodschap naast elkaar worden gelegd. Dan blijkt dat afhankelijk van de ontvanger de toon van een brief compleet anders kon zijn. Op 24 juli 1636 schreef Elizabeth drie brieven over een vredesbespreking die bezig was tussen Denemarken, Zweden, de keizer en de hertog van Saxen.⁶⁴ De brieven waren gericht aan Adolph Friedrich van Mecklenburg, Koning Christian IV van Denemarken en Wilhelm V. In de brief naar de hertog van Mecklenburg beschrijft ze hoe slecht deze besprekingen zijn voor de Duitse gebieden en het huis van de Palts aangezien ze niet gerepresenteerd waren bij wat er besproken werd en er hierdoor geen eerlijke uitkomst naar voren kon komen. In de brief aan haar oom, Christian IV, legde Elizabeth de nadruk juist op het religieuze aspect. Het zou een protestants verdrag moeten zijn en aangezien er al vergevorderde plannen waren tussen haar oom en Charles, was het volgens Elizabeth niet nodig de besprekingen voort te zetten. In de laatste brief aan de landgraaf van Hessen-Kassel benadrukte Elizabeth dat het oneerlijk was hoe haar huis en familie buiten spel waren gezet door niet aanwezig te mogen zijn bij de vredesbespreking. Één boodschap werd dus op drie verschillende manieren weergegeven. Het laat zien hoe bewust Elizabeth was van de nuances binnen haar brief en dat een bepaalde invalshoek veel kon uitmaken. Naast haar vrouwelijke rollen kwamen religie, loyaliteit aan het huis van de Palts en eenheid tussen de Duitse gebieden vaak terug als thema binnen haar brieven.

Elizabeth's correspondentie laat zien dat ze goed op de hoogte was van wat er op politiek gebied speelde en dat wanneer nodig ze de juiste personen wist te schrijven. Wanneer Elizabeth brieven op deze manier inzette maakte ze gebruik van thema's als loyaliteit en religie die goed aansloten bij de ontvanger van haar brief. Desondanks kan het schrijven van brieven, en vervolgens moeten wachten of het effect zou hebben, overkomen als een vorm van passiviteit. Hier moet een kanttekening bij worden geplaatst, aangezien Elizabeth met het schrijven wel degelijk ook op een actieve manier betrokken was bij de oorlog. Door haar huwelijkspensioen uit te laten keren, te handelen in staatsobligaties, juwelen te verpanden en spaarzaam te leven wist Elizabeth een groot vermogen te vergaren waarmee ze een eigen leger kon financieren.⁶⁵ Dat leger, geleid door Karl Ludwig,

⁶³ Brief 104, Elizabeth aan Oxenstierna, Den Haag, 22 juli 1633, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 196 – 198.

⁶⁴ Brief 265, Elizabeth aan Adolf Friedrich van Mecklenburg, Den Haag, 24 juli 1636, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 478 – 480. Brief 266, Elizabeth aan Christian IV, Den Haag, 24 juli 1636, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 480 – 482. Brief 267, Elizabeth aan Wilhelm V, Den Haag, 24 juli 1636, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 482 – 483.

⁶⁵ Akkerman, N., 'Elizabeth Stuart: Aanjaagster van de hofcultuur in Den Haag', *Geschiedenis Magazine* 1 (2015) p. 35.

werd bij de slag van Vlotho in 1638 verslagen.⁶⁶ Maar dat was niet het enige moment dat Elizabeth betrokken was bij militaire zaken. Al in 1633 bespreekt Elizabeth in een reeks brieven haar wensen voor het door haar gefinancierde leger van Wilhelm V.⁶⁷ Elizabeth wilde dat de landgraaf zo snel mogelijk zijn twee resterende regimenten richting de Palts zou verplaatsen. Daarnaast wilde ze een lijst van al zijn officieren en soldaten.⁶⁸ Dit inzicht dat Elizabeth als vrouw een beslissende mening kon hebben over militaire zaken laat zien dat de invloed van vrouwen, zeker van vrouwen die deze zaken financierden, inderdaad verder rijkt dan voorheen werd verondersteld. Barton Hacker schreef al in 1981 dat vrouwen een cruciale rol speelden binnen het vroegmoderne leger: als helers en door het leger achterna te reizen om zo te voldoen aan drinken, eten en andere behoeften.⁶⁹ Het is dan ook niet vreemd om te veronderstellen dat ook van bovenaf vrouwen de nodige invloed uitoefenden.

Een bredere kijk op Elizabeth's netwerk en strategie laat zien dat de vrouwelijke rollen die Elizabeth gebruikte in haar correspondentie belangrijk waren, maar geen compleet beeld geven. Naast haar rollen als zus, moeder en weduwe waren haar rol als protestantse en lid van het huis van de Palts net zo belangrijk in het neerzetten van een persona die een zo goed mogelijk beeld creëerde bij de ontvanger van de brief. Deze rollen konden ook gecombineerd worden. Zo kon binnen een brief zowel het protestantse belang als het familiebelang aangehaald worden. Elizabeth's correspondentie laat ook zien dat haar rol verre van passief was, maar dat ze zelf ook actief betrokken was bij verschillende militaire slagen in de loop van de Dertigjarige Oorlog. De vanzelfsprekendheid waarmee Elizabeth deze zaken regelt binnen verschillende brieven kunnen een teken zijn dat ook binnen militaire geschiedenis vrouwen meer betrokken waren dan voorheen werd verondersteld.

⁶⁶ Guthrie, W. P., *The later Thirty Years War: From the Battle of Wittstock to the Treaty of Westphalia* (Connecticut en Londen, 2003) p. 72 – 73.

⁶⁷ Elizabeth had het geld voor dit leger op haar beurt gekregen van de Nederlandse Staten-Generaal: Green, M., *Lives of the Princesses of England from the Norman Conquest, V and VI* (1854 en 1855, Londen) p. 313.

⁶⁸ Brief 145, Elizabeth aan Wilhelm V, Den Haag, 25 januari 1634, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 262 – 264. Brief 146, Elizabeth aan Wilhelm V, Den Haag, 31 januari 1634, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 264 – 266. Brief 148, Elizabeth aan Wilhelm V, Den Haag, 13 februari 1634, Akkerman, *The Correspondence of Elizabeth Stuart volume II*, p. 267 – 277.

⁶⁹ Hacker, B. C., 'Women and Military Institutions in Early Modern Europe: A Reconnaissance', *The University of Chicago Press* 6:4 (1981) p. 643 – 671.

Conclusie

Door het schrijven van brieven beïnvloedde Elizabeth Stuart voor tientallen jaren de Europese politiek. Ze slaagde erin onderhandelingen te belemmeren, fondsen te verzamelen en zelfs legers bijeen te brengen.⁷⁰ Haar correspondentie geeft een inkijk in welke strategieën Elizabeth inzette om haar netwerk zo ver te krijgen haar te steunen. Door te focussen op de rollen die traditioneel als vrouwelijk worden gezien, weten we nu dat Elizabeth deze niet uit de weg ging, maar ze juist inzette om mensen naar haar hand te zetten. Elizabeth gebruikte haar moeder- en weduwschap veelvuldig in brieven om aan de ene kant een beroep te kunnen doen op goodwill van de ontvangers en aan de andere kant om een politiek meer legitieme claim te kunnen leggen op de teruggave van de Palts. De belangrijkste motivatie die Elizabeth had om de Palts te herwinnen was om de continuïteit van haar dynastie en de toekomst van haar kinderen te waarborgen. De vroegmoderne dynastieke familie had als belangrijkste doel voortbestaan en dit is ook terug te zien in Elizabeth's strategie. Brieven gericht naar haar eigen familie, de Stuarts, werden dan ook binnen deze context geschreven. Toen dit niet bleek te werken verlegde Elizabeth haar aandacht op de adviseurs, maar de dynastieke ondertoon binnen haar brieven bleef. Ook in haar eigen handelen is dit terug te zien. Het familiebelang stond voorop; toen twee van haar zoons gevangen werden gezet, was Elizabeth bereid geweest ze op te offeren als dat nodig was geweest voor het grote geheel.

Elizabeth's correspondentie geeft ons een inkijk op haar politiek handelen en deze laat zien dat ze verre van de lichtvoetige vrouw was die de historiografie van haar heeft gemaakt. Elizabeth was een vindingrijke dame die met de middelen die tot haar beschikking stonden een grote impact wist te maken op de loop van de Dertigjarige Oorlog. Elizabeth wist de verschillende rollen die ze toepaste binnen haar correspondentie zo te kiezen dat ze aansloten bij de ontvanger: Dit kon een combinatie zijn van thema's, maar ook het weglaten van zaken, als religie, die juist verkeerd konden vallen. Door op een slimme manier een persona te creëren die zich aanpaste aan de ontvanger en ook goed aansloot bij hoe ze zichzelf representeerde wist Elizabeth op een zeer tactische manier diplomaten, adviseurs en vorsten over te halen haar zaak te steunen.

⁷⁰ Akkerman, N., 'Brieven schrijven is politiek bedrijven: De Correspondentie van Elizabeth Stuart, Koningin van Bohemen', *Historica: Vrouwengeschiedenisblad* 31:2 (2009), p. 18.

Literatuurlijst

- Adams, R., Cox, R., *Diplomacy in Early Modern Europe* (2011).
- Akkerman, N., 'Brieven Schrijven is Politiek Bedrijven: De Correspondentie van Elizabeth Stuart, Koningin van Bohemen', *Historica: Vrouwengeschiedenisblad* 31:2 (2009), p. 16 – 18.
- Akkerman N., 'The Postmistress, the Diplomat, and a Black Chamber?: Alexandrine of Taxis, Sir Balthazar Gerbier and the Power of Postal Control', *Diplomacy and Early Modern Culture* (2011) p. 172-188.
- Akkerman, N., 'Semper Eadem: Elizabeth Stuart and the Legacy of Queen Elizabeth I', in: Smart, S., Wade, M. R. (eds.), *The Palantine Wedding of 1613: Protestant Alliance and Court Festival* (Wiesbaden, 2013) p. 145 – 168.
- Akkerman, N., Houben, B., *The Politics of Female Households* (Boston en Leiden, 2014).
- Akkerman, N., 'Elizabeth Stuart: Aanjaagster van de hofcultuur in Den Haag', *Geschiedenis Magazine* (2015) p. 32-35.
- Allen, B., John, E., *Post and Courier Service in the Diplomacy of Early Modern Europe* (Den Haag, 1972).
- Anderson, R., 'Marginal Diplomatic Spaces During the Jacobean Era (1603 – 1625)', in: Rivere de Carles, N. (ed.), *Early Modern Diplomacy, Theatre and Soft Power: the Making of Peace* (Londen, 2016) p. 163 – 182.
- Ash, R., 'Introduction', in: Ash, R., Birke, A., *Princes, Patronage and the Nobility: The Court at the Beginning of the Modern Age*. (Londen, 1991) p. 1 – 38.
- Ash, R., 'The Revival of Monopolies: Court and Patronage during the Personal Rule of Charles I 1629 – 1640', in: Ash, R., Birke, A., *Princes, Patronage and the Nobility: The Court at the Beginning of the Modern Age* (Londen, 1991) p. 357 – 393.
- Bastian, C., *Verhandeln in Briefen: Frauen in höfischen Diplomatie des frühen 18. Jahrhunderts* (Keulen en Wenen, 2013).
- Bastian, C., Dade, E., von Thiessen, H., Windler, C. (eds.), *Das Geschlecht der Diplomatie: Geschlechterrollen in den Aussenbeziehungen vom Spätmittelalter bis zum 20. Jahrhundert* (Keulen, 2014).
- Bastian, C., Dade, E., Ott, E., 'Weibliche Diplomatie? Frauen als außenpolitische Akteurinnen im 18. Jahrhundert', in: Bastian, C., Dade, E., von Thiessen, H., Windler, C. (eds.), *Das Geschlecht der Diplomatie: Geschlechterrollen in den Aussenbeziehungen vom Spätmittelalter bis zum 20. Jahrhundert* (Keulen, 2014) p. 103 – 114.

- Beemer, C., 'The Female Monarchy: A Rhetorical Strategy of Early Modern Rule', *Rhetoric Review* 30:3 (2011) 258-274.
- Blankenstein van, E., Th. Wijsenbeek, *Den Haag: Geschiedenis van de stad 2: De Tijd van de Republiek* (Zwolle, 2009).
- Brokken, H. M., 'Het hof in Den Haag: grafelijke residentie en centrum van bestuur' in: R.J. van Pelt, M.E. Tiethoff-Spliethoff (eds.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren, 1984) p. 13 – 20.
- Broomhall, S., Spinks, J., 'Writing Elite Women into the Burgundian and Habsburg Netherlands', in: Broomhall, S., Spinks, J., *Early modern women in the Low Countries: feminizing sources and interpretations of the past* (Farnham, 2011) 17 – 44.
- Broomhall, S., Gent van, J., (eds.), *Gender, power and identity in the early modern House of Orange-Nassau* (Londen, 2016).
- Chalus, E., *Elite Women in English Political life c. 1754 – 1790* (New York, 2005).
- Coolidge, G., *The formation of the child in early modern Spain* (Farnham, 2016).
- Couchman, J., 'Adlige Hugenottinnen, Korrespondenznetwerke und Diplomatie: Éléonore de Roye (1535 – 1564) und Louise de Coligny (1555 – 1620)', in: Bastian, C., Dade, E., von Thiessen, H., Windler, C. (eds.), *Das Geschlecht der Diplomatie: Geschlechterrollen in den Aussenbeziehungen vom Spätmittelalter bis zum 20. Jahrhundert* (Keulen, 2014) p. 51 – 68.
- Crawford, K., 'Catherine de Médicis and the Performance of Political Motherhood', *The Sixteenth Century Journal* 31:3 (2000) p. 643 – 673.
- Cruz, A. J., Suzuki, M., 'Introduction', in: Cruz, A. J., Suzuki, M., *The Rule of Women in Early Modern Europe* (Illinois, 2009) p. 1 – 10.
- Daybell, J., *Women letter-writers in Tudor England* (New York, 2006).
- Daybell, J., 'Gender, Politics and Diplomacy: Women, News and Intelligence Networks in Elizabethan England', in: Adams, R., (ed.) *Diplomacy and Early Modern Culture* (2011) p. 101 – 119.
- Daybell, J., 'Gender, Writing Technologies and Early Modern Epistolary Communications', in: Malcolm Smuts, R. (ed.) *The Oxford Handbook of the Age of Shakespeare* (New York, 2016) p. 493 – 511.
- Daybell, J., Norrhem, S., *Gender and political culture in early modern Europe 1400 – 1800* (Oxon en New York, 2017).
- Deys, H. P., 'Frederik V can de Palts en zijn bezittingen in Rhenen', *Oud-Rhenen : mededelingenblad van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen* 16 (1997) p. 59 – 86.

- Dialetti, A., 'From women's oppression to male anxiety: The concept of 'patriarchy' in the historiography of early modern Europe', *Gender in Late Medieval and Early Modern Europe* (2013) p. 19 – 36.
- Duerloo, L., 'Pietas Albertina: Dynastieke vroomheid en herbouw van het vorstelijk gezag', *BMGN - Low Countries Historical Review* (112-1), p. 1 – 18.
- Duindam, J., *Myths of Power: Norbert Elias and the Early modern European Court* (Amsterdam, 1995).
- Ekman, M. C., 'Satisfaite de soy en soy mesme: The Politics of Self-Representation in Jeanne d'Albert's Ample declaration', in: Cruz, A. J., Suzuki, M., *The Rule of Women in Early Modern Europe* (Illinois, 2009) p. 30 – 42.
- Fletcher, C., Matheson-Pollock, H., Paul, J., *Queenship and Counsel in Early Modern Europe* (Basingstoke, 2018).
- Frijhoff, W., 'Het Haagse hof in nationaal en Europees perspectief', in: Keblusek, M., Zijlmans, J., (eds.) *Vorstelijk Vertoon: Aan het hof van Frederik Hendrik en Amalia* (1997) p. 10-17.
- Geevers, L., 'Being Nassau: Nassau Family Histories and Dutch National Identity from 1541 to 1616', *Dutch Crossing: Journal of Low Countries Studies* 35:1 (2011) p. 4-19.
- Geevers, L., Marini, M., *Dynastic Identity in Early Modern Europe: Rulers, Aristocrats and the Formation of Identities* (Farnham, 2015).
- Gleadle, K., Richardson, S., *Women in British Politics 1760 – 1860: The Power of the Petticoat* (Basingstoke, 2000).
- Goldstone, N., *Daughters of the Winter Queen: Four Remarkable Sisters and the Enduring Legacy of Mary, Queen of Scots* (New York, 2018).
- Green, M., *Lives of the Princesses of England from the Norman Conquest, V and VI* (1854 en 1855, Londen).
- Groenveld, S., 'Willem II en de Stuarts, 1647 – 1650', *BMGN* 103 (1988) p. 157 – 182.
- Groenveld, S., 'The House of Orange and the House of Stuart 1639 – 1650: a revision', *The Historical Journal* 34:4 (1991) p. 955 – 975.
- Groenveld, S., 'Könige ohne Staat: Friedrich V und Elizabeth als Exilierte in Den Haag', Haus der Bayerischen Geschichte (Hrsg): *Der Winterkönig. Friedrich von der Pfalz. Bayern und Europa im Zeitalter der Dreißigjährigen Kriege* (Stuttgart, 2003) p. 162 – 186.
- Guthrie, W. P., *The later Thirty Years War: From the Battle of Wittstock to the Treaty of Westphalia* (Connecticut en Londen, 2003).
- Hacker, B., 'Women and Military Institutions in Early Modern Europe: A Reconnaissance', *Signs* 6:4 (1981) p. 643 – 671.

- Hampton, T., 'The Slumber of War: Diplomacy, Tragedy and the Aesthetics of the Truce in Early Modern Europe', in: Rivere de Carles, N. (ed.), *Early Modern Diplomacy, Theatre and Soft Power: the Making of Peace* (Londen, 2016) p. 27 – 46.
- Harris, C., *Raising Royalty: 1000 Years of Royal Parenting* (Toronto, 2017).
- Hoekstra, H., 'Macht, liefde en politiek', *Tijdschrift voor Genderstudies* 1 (2007) p. 4 – 9.
- Hoffman, M., *Raised to rule. Educating royalty at the court of the Spanish Habsburgs, 1601-1634* (Baton Rouge, 2011).
- Jansen, D. J., 'Het Stadhoudelijk Kwartier in de 17^e eeuw', in: R.J. van Pelt, M.E. Tiethoff-Spliethoff (eds.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren, 1984) p. 57-70.
- Johnson, C. H., Sabeau, D. H., 'From Siblingship to Siblinghood: kinship and the Shaping of European Society 1300 – 1900', in: Johnson, C. H., Sabeau, D. H. (eds.), *Sibling Relations & the Transformation of European Kinship 1300 – 1900* (2011) p. 1 – 28.
- Keblusek, M., 'Het Boheemse hof in Den Haag', in: Keblusek, M., Zijlmans, J., *Vorstelijk Vertoon: Aan het hof van Frederik Hendrik en Amalia* (Zwolle, 1997) p. 47 – 57.
- Keermaekers, A.A., 'Der Hof und die öffentliche Meinung in Ländern ohne Hof', in: A. Buck (ed.), *Europäische Hofkultur im 16. und 17. Jahrhundert* (Hamburg, 1981) p. 625-629.
- Keller, K., 'Frauen – Hof – Diplomatie: Die höfische Gesellschaft als Handlungsraum von Frauen in Außenbeziehungen', in: Bastian, C., Dade, E., von Thiessen, H., Windler, C. (eds.), *Das Geschlecht der Diplomatie: Geschlechterrollen in den Außenbeziehungen vom Spätmittelalter bis zum 20. Jahrhundert* (Keulen, 2014) p. 33 – 50.
- Klatter, M., 'Nassauvrouwen als huwelijksmakelaars: de rol van Nassauvrouwen in de huwelijkspolitiek van de vroegmoderne hofsamenleving', *Historica* 32:1 (2009) p. 6 – 8.
- Larson, K. R., *Early Modern Women in Conversation* (Hampshire, 2011).
- Lindström, P., Norrhem, S., 'Diplomats and Kin Networks: Diplomatic Strategy and gender in Sweden, 1648 – 1740', in: Daybell, J., Norrhem, S., *Gender and political culture in early modern Europe 1400 – 1800* (Oxon en New York, 2017) p. 68 – 85.
- Marschall, R., K., 'Elizabeth Stuart – die Winterkönigin', Haus der Bayerischen Geschichte (Hrsg): *Der Winterkönig. Friedrich von der Pfalz. Bayern und Europa im Zeitalter der Dreißigjährigen Kriegen* (Stuttgart, 2003) p. 34 – 45.
- Maczak, A., 'From Aristocratic Household to Princely Court: Reconstructing Patronage in the Sixteenth and Seventeenth Centuries', in: Ash, R., Birke, A., *Princes, Patronage and the Nobility: The Court at the Beginning of the Modern Age* (Londen, 1991) p. 315 – 356.

- Mörke, O., 'De hofcultuur van het Huis Oranje-Nassau in de zeventiende eeuw', in: Broekhorst, P., Burke, P., Frijhoff, W. (eds.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850* (Heerlen, 1992) p. 39-77.
- Mörke, O., 'Het hof van Oranje als centrum van politieke en maatschappelijke leven tijdens de republiek', in: Keblusek, M., Zijlmans, J., (eds.) *Vorstelijk Vertoon* (1997) p. 58-104.
- Morton, A., Watanabe-O'Kelly, H., *Queens Consort, Cultural Transfer and European Politics, c. 1500 – 1800* (Oxon, 2017).
- Murray, C., *Imaging Stuart family politics* (Londen, 2016).
- Lippold, S., 'Zeitgenossen Friedrichs V. in Kurzbiografen', in: Haus der Bayerischen Geschichte (Hrsg): *Der Winterkönig. Friedrich von der Pfalz. Bayern und Europa im Zeitalter der Dreißigjährigen Kriegen* (Stuttgart, 2003) p. 220 – 243.
- Oman, C., *Elizabeth of Bohemia* (Londen 1938).
- Orr, C., *Queenship in Europe 1660 – 1815: the role of the consort* (Camebridge, 2004).
- Orr, C., *Queenship in Britain 1660 – 1837: Royal Patronage, Court Culture and Dynastic Politics* (New York, 2002).
- Rivere de Carles, N., 'The Poetics of Diplomatic Appeasement in the Early Modern Era', in: Rivere de Carles, N. (ed.), *Early Modern Diplomacy, Theatre and Soft Power: the Making of Peace* (Londen, 2016) p. 1 – 24.
- Rohr von, A., 'Die Pfalz-Kinder', in: Haus der Bayerischen Geschichte (Hrsg): *Der Winterkönig. Friedrich von der Pfalz. Bayern und Europa im Zeitalter der Dreißigjährigen Kriegen* (Stuttgart, 2003) p. 208 – 219.
- Sangha, L., Willis, J., *Understanding Early Modern Primary Sources* (New York, 2016).
- Sánchez, M. S., 'Sword and Wimple: Isabel Clara Eugenia and Power', in: Cruz, A. J., Suzuki, M., *The Rule of Women in Early Modern Europe* (Illinois, 2009) p. 64 – 79.
- Schama, S., 'The Domestication of Majesty: Royal Family Portraiture, 1500 – 1850', *The Journal of Interdisciplinary History* 17:1 (1986) 155 – 183.
- Schlumbohm, C., 'Die Glorifizierung der Barockfürstin als 'Femme Forte'', in: Buck, A., Kauffmann, G., Lee Spahr, B., Wiedemann, C., *Europäische Hofkultur im 16. Und 17. Jahrhundert* (Hamburg, 1979) p. 113 – 122.
- Sowerby, T. A., 'Early Modern Diplomatic History', *History Compass* 14:9 (2016) p. 441 – 456.
- Sypesteyn van, C. A., *Het hof van Boheme en het leven in Den Haag in de XVIIe eeuw* (Amsterdam, 1886).
- Watanabe-O'Kelly, H., Morton, A., *Queens Consort, Cultural Transfer and European Politics, c. 1500-1800* (Londen en New York, 2017).
- Wedgwood, C., 'Forum: The Thirty Years War', *German History* 36:2 (2018) p. 252 – 270.

- Wiesner, M. E., *Women and gender in early modern Europe* (New York, 2008).
- Zijlmans, J., 'Aan het Haagse hof', in: Keblusek, M., Zijlmans, J., *Vorstelijk Vertoon: aan het hof van Frederik Hendrik en Amalia* (Zwolle, 1997) p. 30 – 46.
- Worell, J., *Encyclopedia of Women and Gender volume I: Sex Similarities and Differences and the Impact of Society on Gender* (San Diego, 2001).

Gedrukte en overige bronnen

Gedrukte bronnen:

- Akkerman, N., *The Correspondence of Elizabeth Stuart, Queen of Bohemia volume I 1603 – 1631* (New York, 2015).
- Akkerman, N., *The Correspondence of Elizabeth Stuart, Queen of Bohemia volume II 1632 – 1642* (New York, 2011).

Overige bronnen:

- Akkerman N., 'Opening up the Winter Queen's Cabinet: The Correspondence of Elizabeth Stuart, Queen of Bohemia' (2012) [podcast].

Illustratieverantwoording

- The Triumph of the Winter Queen: Allegory of the Just, Gerrit van Honthorst (1636), olieschilderij op canvas, Museum of Fine Arts Boston.